

ІВАН ПЕТРОВИЧ БІЛОКОНСЬКИЙ: БІОГРАФІЯ (1855-1931 РР.)

Стаття присвячена життю та діяльності відомого земського діяча, учасника народницького руху, публіциста, науковця і письменника Івана Петровича Білоконського.

Ключові слова: письменник, публіцист, земський діяч.

Іван Петрович Білоконський народився 25 травня 1855 року в Чернігові. Його батько працював головним лікарем Новозибківської земської лікарні Чернігівської губернії (зараз Брянська область). Прізвище Білоконський походить від найстаршого представника родини – українського козака із с. Черниш Чернігівської губернії на прізвисько Білий кінь. А коли Україна відійшла під “високу руку” московського царя, до попередньої назви було додано закінчення “ський” [14, с. 15-16]. Іван мав сестру і старшого брата. Першим навчальним закладом для нього стало Новозибківське повітове училище, в останніх класах якого учителем історії та географії працював Е. Чарторийський, котрий справив на учня неабияке враження. Під його впливом, як згадував сам Білоконський, він став “крайнім нігілістом”. Після закінчення повітового училища хлопець прибув у м. Городню Чернігівської губернії, де готувався вступити до третього класу Чернігівської гімназії. Серед гімназистів особливою популярністю користувався вчитель літератури Микола Андрійович Вербицький. Постійне спілкування з ним зіграло важливу роль у становленні майбутнього літератора та громадського діяча [2, с. 66].

У цей час І. Білоконський зав’язує дружні стосунки з чернігівськими діячами громадсько-визвольного руху. Одним із перших таких знайомих був Ілля Людвигович Шраг, відома революційна та громадсько-політична постать. І. Білоконський брав участь у літературних вечорах, які здебільшого супроводжувалися бесідами про соціально-політичну ситуацію в країні. Згодом до гімназистів почали доходити чутки про діяльність так званих “пропагандистів”, які ставили за мету “ходити в народ”, навчати його грамоти, вивчати українську мову та культуру. Серед учнівської молоді тоді поширювалася ідея – хто любить народ, той повинен обов’язково “іти в народ для пропаганди.” Ця ідея стала вирішальною у долі Івана Петровича. Для її здійснення він вступив у “комуни” Д. Лизогуба [2, с. 73]. Про знатний і багатий рід Лизогубів він знав ще з дитинства, бо, їдучи з Чернігова в Новозибків, обов’язково відвідував свою бабусю у Седневі, яка проживала поряд з помістям Лизогубів. У седнівській садибі, яка дісталася у спадок середньому з трьох братів, Дмитру Андрійовичу, і була влаштована так звана “комуна”. (“Комуна” – так І. Білоконський називав домашні уроки В. Штильке для молодого Лизогуба, під час яких учитель закликав до повалення самодержавства шляхом селянської революції). Очоловав її товариш Д. Лизогуба – Василь Костянтинівич Штильке [2, с. 74]. Для молодого Білоконського “комуна” стала школою народника-пропагандиста. Він багато часу проводив за книгою і в постійних суперечках з товаришами, вважав себе послідовником Писарева, а найулюбленішим його твором був роман Чернишевського “Что делать?” Молоді народники-пропагандисти мали ходити в народ, як

© Панченко Валентин Іванович – старший викладач кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

правило, в сусідні села, де під час сезонних робіт виступали перед селянами, що працювали в полі. “Комуна” справила на Івана Петровича великий вплив як на гімназиста і майбутнього громадсько-політичного діяча, але участь у сєднівській “комуні” закінчилася для нього швидко і несподівано. Про зміст домашніх уроків дізнався батько, приїхав і негайно забрав сина додому. Перебування в “глухій провінції” Новозибкові дуже відрізнялося від активного життя в “комуні” Д. Лизогуба. І батьки Івана вирішили відправити його в Росію до старшого брата, який працював у той час товаришем прокурора в Казані [2, с. 80]. Вони плекали надію, що під впливом брата Іван поступить до Казанського університету. Але народницькі погляди молодшого йшли врозріз з поглядами товариша прокурора і за його пропозицією він покинув Казань. Не заїжджаючи до батьків, Іван поїхав до Києва, що став на тривалий час у його житті джерелом духовності і нових знайомств.

Тут він вступив до університету, навчання в якому ще більше наблизило І. Білоконського до громадсько-політичного руху народників-пропагандистів. У Києві в той час, окрім українофілів, які представляли собою культурний та освічений прошарок суспільства, що став постійним збудником народного руху, були представники найрізноманітніших революційних течій. Серед активно діючої молоді виділялися дві групи: “чистих” пропагандистів, які вірили в значення книги і слова, та бунтарів, котрі ставили за мету підбурення народних мас до силових дій.

Молодий студент І. Білоконський, опинившись у вирі бурхливого політичного життя, вступив до групи “жовтий інтернаціонал”, очолюваної дружиною київського лікаря А. Волненштейна Людмилою Волненштейн [2, с. 85]. Група збиралася на квартирі у відомого вченого Ф. Волкова, який особливо не переймався проблемами революційної діяльності, але незабаром така необачність стала причиною його еміграції за кордон.

Першим своїм серйозним “виходом у народ” І. Білоконський вважав хутір Робінзон Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Поселився тоді Іван Петрович з доброї ласки господарів у сім’ї видатних українських діячів і одного з перших земських статистиків О. Русова і С. Русової [2, с. 86]. Попри велике бажання юнака злитися з народом, непристосованість до селянського життя привела його до висновку, що землеробство – це важкий фізичний труд, і він за порадою господаря покинув хутір. У 1873 році Іван Петрович переїхав у с. Ольшаницю Васильківського повіту Київської губернії, де після успішного складання іспиту при другій Київській гімназії, отримав посаду народного вчителя [2, с. 88]. Після того, як Іван Петрович попрацював у Ольшаниці, інспектор народних училищ запропонував йому перейти до заводської школи цукрозаводчика П. Смиренка. На початку 1875-76 н.р. учитель І. Білоконський уже працював у Городищенському училищі. На цей час припадають його перші спроби публіциста. У 1875 р. Іван Петрович опублікував свою першу статтю “Боротьба за існування у сфері народної освіти” в “Київському телеграфі”. Цього ж року з’явилося і його перше оповідання “Оля”, надруковане за фінансової допомоги одного з господарів заводу Яхненка [2, с. 95]. Працюючи в школі, молодий учитель познайомився з сином П. Смиренка Левком, який був із ним не тільки одного віку, але й близьких політичних поглядів. Після кризи, яка спіткала господарів заводу, школу закрили, а Іван Петрович змушений був знову переїхати до Києва, де став слухати лекції в університеті та брати участь у студентському політичному житті. Зустрівшись з Левком Смиренком, він на його пропозицію поселився у сім’ї Дебагорій-Мокрієвичів і потоваришував з їхніми синами Володимиром та Іваном. У 1872 р. Левко перевівся до Новоросійського університету (м. Одеса), а Іван Петрович поринув у громадську діяльність. У той час громадсько-політичні кола, до яких за своїми поглядами належав І. Білоконський, вирішували питання про необхідність об’єднання ліберальних і радикальних революційних груп. Серед студентської молоді утворили конституційний гурток, який очолив кандидат математичних наук І. Ювеналієв. Студента І. Білоконського було обрано депутатом для поїздки в Санкт-Петербург на переговори зі столичними конституціоналістами. У Санкт-Петербурзі за допомогою свого знайомого В. Лесевича

він зустрівся з потрібними людьми і в цілому отримав згоду на об'єднання і спільні дії. Але цей задум був перерваний студентськими виступами навесні 1878 р. [2, с. 103]. Розпочалися арешти, суди і заслання на північ Росії та в Сибір. Іван Петрович, ховаючись від переслідування, прийняв рішення їхати до Левка Симиренка в Одесу, але потім зрозумів, що краще пережити цей неспокійний час у селі, і влаштувався вчителем у с. Чернятині Подільської губернії. Працюючи у школі, він не полишав своєї мрії народника – підняти селян на боротьбу з самодержавством. Та з часом, упевнившись в тому, що жандарми притихли, а втілити в життя народницькі задуми одноосібно не вдається, він прибув до Одеси [2, с. 108].

Зустрівшись з Левком Симиренком, він домовився про спільну діяльність і найняв кімнату в будинку, де розміщувалася редакція “Одеського вісника.” Редактор цієї газети П. Зелений, видатний одеський земський діяч, включив Івана Петровича до складу співробітників редакції. Незабаром в “Одеському віснику” з'явилися перші його статті – “К вопросу о крестьянских переселениях”, “О положении рабочих на сахарных заводах в Юго-Западном крае”, “Рассказ из народной жизни”, “Мысли по случаю смерти И. Кушневского” [14, с. 3]. В Одесі Білоконський познайомився з А. Желябовим, С. Виноградським, П. Семенютою, родинами П. Вейнберг і С.Рубінштейн. Він став слухачем Новоросійського університету, де із задоволенням відвідував лекції професора А. Поснікова, видатного економіста, який пізніше стане одним з редакторів “Русских Ведомостей.” У кінці 70-х рр. XIX ст. уряд знову розпочав репресії проти народників-пропагандистів, відбулися перші смертні кари провідних організаторів народного руху, серед яких були й близькі знайомі Івана Петровича [2, с. 110].

Складні політичні умови, неможливість публікуватися, а значить, і заробляти собі на життя, значно погіршили матеріальне становище молодого публіциста. У цей час у нього виникла ідея поїхати за кордон. Своім бажанням він поділився з редактором. Невдовзі при участі П. Зеленого йому вдалося виїхати до Німеччини. Алешинський предводитель дворянства пан Неустроєв шукав особу, яка могла б привезти із-за кордону його дітей. По рекомендації П. Зеленого це завдання і було доручено І. Білоконському. Останньому надавалося право скільки завгодно перебувати за кордоном, а в крайньому випадку відправити дітей самих прямим поїздом з Мюнхена або Відня до російського кордону. Отримавши закордонний паспорт і дозвіл жандармерії, Іван Петрович виїхав до Європи. Наглядаючи за панськими дітьми, він мав змогу спостерігати за життям за кордоном, відвідувати музеї, народні вечори, театри і мітинги великих європейських центрів. На його велике задоволення діти виявили бажання ще певний час пожити у Відні. Саме там Іван Петрович отримав першу звістку про те, що його розшукує поліція, а ще через декілька днів – повідомлення з більш тривожним змістом і порадою не повертатися в Росію. Спочатку він хотів довести дітей до кордону, а самому залишитися в Європі, але, як згадував І. Білоконський, любов до батьківщини, потяг до політичної діяльності не дозволяли йому так вчинити [2, с. 116].

Як і життєвий шлях кожної людини, так і біографію І.П. Білоконського можна розділити на декілька етапів: за віком, за громадсько-політичною чи професійною діяльністю та за місцем перебування чи проживання. Для Івана Петровича визначальними в цьому відношенні стали арешт і заслання до Сибіру.

Уночі з 17 на 18 серпня 1879 р. у віці 24 роки після повернення із-за кордону він був заарештований у м. Новозибкові Чернігівської губернії у батьківській оселі [2, с. 13]. З Новозибкова у супроводі жандармів Івана Петровича доправили до чернігівської в'язниці, де його життя продовжувалося від допиту до допиту і де йому довелося провести більше восьми місяців. Потім І. Білоконського перевели до курської в'язниці, через декілька днів до орловської, а потім – Мценськ, де несподівано для себе він зустрівся з Левком Симиренком [2, с. 133]. Серед знайомих політичних в'язнів у Мценську був також І. Дебагорій-Мокрієвич. Від своїх друзів Іван Петрович дізнався, що за останній час партія “Земля і Воля” перетворилася в партію “Народна воля”, основою діяльності якої була політична боротьба задля досягнення

соціалістичних ідеалів. Видатними членами цієї партії були добрі знайомі та однодумці І. Білоконського: А. Желябов, М. Морозов, Л. Тихомиров, В. Фігнер, М. Фроленко, С. Іванова, А. Михайлова та ін. Незадоволені програмою “Народної волі”, вони відокремилися в групу “Чорний переділ” з народницькою програмою, але без застосування терору. Провідними діячами цієї групи були Г. Плеханов, В. Засулич, Л. Дейч, Я. Стефанович, П. Аксельрод. Тут він дізнався про те, що 7 серпня 1879 р. Дмитро Лизогуб, а разом з ним і його однодумці – С. Чубаров і Давиденко, звинувачені у справі “28-и терористів”, були страчені в Одесі [10, с. 3]. 17 липня 1880 р., після двох місяців перебування у мценській в’язниці, І. Білоконського разом з Л. Симиренком відправили на заслання в Сибір. Потягом через Москву у Нижній Новгород, де на пристані їх перевели з вагонів на баржі, далі вся партія приблизно із 600 арештантів рухалася водним шляхом [4, с. 83].

Серед політичних в’язнів була і майбутня дружина Івана Петровича Валерія Миколаївна Левандовська, а також Володимир Галактіонович Короленко [2, с. 170]. Баржею прибули до Пермі, потім потягом до Єкатеринбурга, звідки партія вирушила в Сибір по Єкатеринбурзько-Тюменському тракту. Як згадує у своїх споминах Іван Петрович, з Тюмені їх шлях пролягав по сибірських річках до Томська, куди прибули 9 серпня і де провели 5 днів у місцевій пересильній в’язниці, після чого вирушили до Красноярська [4, с. 99-190].

Як з’ясувалося, за збігом обставин в Красноярську звільнили від подальшого заслання не тільки Івана Петровича, а також і Валерію Левандовську та Левка Симиренка. У перший день їх перебування в єдиному на той час готелі Красноярська І. Білоконський зустрівся зі своїми знайомими, які прибули туди на декілька місяців раніше їхньої партії. Серед них були С. Южаков – заступник редактора “Одеського вісника”, С. Герцо-Виноградський – відомий одеський публіцист, В. Лесевич – філософ і співробітник “Отечественных записок” та інші. Окрім них, були також сестра і мати В. Короленка. Вони приїхали добровільно до відправленого на заслання їхнього чоловіка і зятя – М. Лошкарьова. Всього в Красноярську налічувалося близько 45 політичних засланців, які жили своїм відокремленим, особним життям [2, с. 212-215].

Матеріальна складова життя Івана Петровича характеризувалася примітивною квартирною і найпростішими їжею та одягом, до яких він був невибагливим. Громадські ж справи були на першому місці: надання необхідної допомоги утікачам, постійне листування, пов’язане зі з’ясуванням умов перебування засланців у різних регіонах Сибіру та Крайньої Півночі. З 1880 р. розпочалася “псевдонімна”, як він називав, літературна діяльність. У газеті “Русский курьер” була надрукована його перша на засланні стаття “Сибір”. У 1881 р. у “Сибірській газеті” (м. Томськ) вийшла друком стаття “Игнатий Никитович (Сибирский тип)”, в “Одеському віснику” – “Красноярск (Краткий очерк)”. У тому ж 1881 р. здійснилася давня мрія Івана Петровича – побачила світ його перша стаття в “Отечественных записках”, яка мала назву “Очерки тюремной жизни”. Відповідальним редактором журналу на той час був М. Салтиков-Штедлін [14, с. 4].

У 1881 р. І. Білоконському і В. Левандовській було оголошено про подовження терміну заслання – до 5 і 4 років відповідно, не враховуючи того часу, що вже минув від дати арешту. З’явилася загроза, що когось із них можуть перевести із Красноярська, оскільки офіційно вони не були одружені, а лише перебували у цивільному шлюбі. Заслані державні злочинці, згідно з положенням, повинні були брати дозвіл на шлюб у генерал-губернатора Східного Сибіру, який проживав у Іркутську. До нього направили листом прохання, яке й було вирішене позитивно. 29 червня 1881 р. відбулося весілля, на якому були присутні С. Южаков, Л. Симиренко, І. Гласко, Н. Ємельянов [2, с. 253]. Після заслання з’ясувалося, що свідоцтво про одруження було не дійсним, але це не перешкодило їхньому сімейному життю упродовж 30 років аж до смерті дружини. Валерія Миколаївна займалася викладацькою практикою – навчанням дочки Лесевичів, давала уроки російської мови у золотопромисловців Кузнецових, а також таємно безкоштовно навчала дітей з незаможних сімей. Іван Петрович час від часу отримував гонорари за статті, які давали їм можливість

скромно існувати, бо свій заробіток Валерія Миколаївна відсилала хворим батькам [2, с. 244-245].

У квітні 1882 р. під час бурі і пожежі згорів майже весь Красноярськ. Почали подійкувати, що це навмисно зробили засланці, хоча при розслідуванні справи вина політичних поселенців не підтвердилася. У цей час губернатором став колишній віце-губернатор Д. Заботкін, який і віддав наказ звільнити Красноярськ від поселенців і протягом 24-х годин відправити їх у Мінусінськ та Єлисейськ [2, с. 256-258].

На початку травня 1882 р. Іван Петрович з дружиною та іншими засланцями прибули до пункту призначення – в Мінусінськ, який розташований на монгольському кордоні, за 500 верст від губернського центру. Першим приємним здивуванням була дешевизна, оскільки на заробітки розраховувати в цій місцевості не доводилося. Що стосувалося особисто Івана Петровича, то він міг заробляти літературною діяльністю, але була складність у пересиланні статей без дозволу адміністрації. А ще складніше було вирішити питання про отримання гонорару. За час перебування у Мінусінську І. Білоконський переважно друкував свої статті в газеті “Сибір”, яка видавалася в Іркутську, та “Восточном обозрении”, що виходило з 1882 р. в Петербурзі. У 1882 р. з’являються статті в “Одесском вестнике” – “Очерки Красноярска”, у київській “Заре” – “Юго-западный край в Сибири”, в “Восточном обозрении” – “Движение переселений в Минусинский округ”, “Сибири” – “История Ирбенского завода”. Перебуваючи на засланні, Іван Петрович не полишав співробітництва з редакціями інших газет і журналів [14, с. 4-6].

Після знайомства з провізором М. Мартьяновим, який заснував Мінусінський музей і бібліотеку при ньому, Іван Петрович і Валерія Миколаївна на запрошення Миколи Михайловича влаштувалися на роботу в бібліотеку. У перший рік проживання в Мінусінську сталася подія, пов’язана зі втечею із заслання дружини Івана Петровича. Валерія Миколаївна зважилася на такий вчинок заради хворих батьків і молодших сестер, які перебували на засланні в Архангельській губернії. Дорога була важкою і, доїхавши до європейської частини Росії, вона дала телеграму, – це означало, що все йде за планом. Відвідавши родину і полікувавшись в Одесі, Валерія Миколаївна з’явилася у Київ до прокурора, розповіла про себе. З Києва її доправили до Москви, а звідти етапом до Мінусінська [2, с. 274-283].

У Мінусінську Білоконські мали чітко окреслене коло знайомих і друзів – усі вони були, як правило, “державні злочинці”. Одного дня до них приєдналися двоє американців: Кеннан – публіцист і Фрост – художник. З Кеннаном Іван Петрович тривалий час вів листування і після повернення із заслання [2, с. 300-306]. З Мінусінськом пов’язане також знайомство з М. Ядринцевим – головним редактором “Восточного обозрения”. Микола Михайлович допомагав І. Білоконському і був для нього взірцем палкого патріота Сибіру, який вірив у велике майбутнє своєї батьківщини [9, с. 12].

Усі чотири роки перебування в Мінусінську Іван Петрович займався літературною діяльністю, яка давала можливість жалюгідного існування. У своїх працях основну увагу він приділяв вивченню питань переселення (зокрема в Мінусінський округ), народної освіти у зазначеному регіоні, сектантського руху та іншим проблемам розвитку чи застою Сибірського краю. Друкувався під літературним псевдонімом “Петрович” [14, с. 6].

Про причину свого арешту Іван Петрович дізнався лише через 28 років із “Свода показаний, даних некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях”, який був надрукований у “Былом” у 1907 р. Як з’ясувалося, він був оговорений семінаристом Арсенієм Богословським і студентом Харківського ветеринарного інституту Федором Куріциним. А. Богословський стверджував, що І. Білоконський брав активну участь у зборах “коша” революційної молодіжної групи “Чорноморці”, а зокрема, розповідав присутнім про його успіхи у пропаганді, про бідність сільських шкіл, неосвіченість населення, а також розвивав думку про конокрадів, які йому уявлялися як люди, що протестували проти сучасного устрою, коли інших підняти на протест було неможливо [2, с. 249].

За показаннями студента Ф. Куріцина, І. Білоконський займався злочинною діяльністю, перебуваючи в різних революційних фракціях Київської губернії, а також брав активну участь у діяльності революційного товариства в Чернігівській губернії. Ф. Куріцин вказав на близькість його з Левком Симиренко. При обшуку майна Л. Симиренка були знайдені речі, що належали І. Білоконському, в тому числі заборонені книги та компрометуючі листи. Зі слів студента Ф. Куріцина, Левко Симиренко був відомий у революційних колах як активний со-ціаліст, котрий мав близькі стосунки з Д. Лизогубом, В. Косинським, Я. Стефановичем, І. Дебагорієм-Мокрієвичем і, взагалі, з усіма відомими революціонерами. Зі своїм товаришем І. Білоконським займався розповсюдженням книг революційного змісту як серед інтелігенції, так і серед робітників та селян. У революційному середовищі він був вірним і відданим соціалістом, який часто їздив до Петербурга, привозив звідти для розповсюдження тюки революційної газети “Земля і Воля”.

У вищезгаданому “Своді”, як висновок, було також вказано: “З огляду на злочинне направлення, Л. Симиренко висланий у поточному році адміністративним порядком у Східний Сибір, таку міру покарання прийняти і по відношенню до Івана Петровича Білоконського” [2, с. 353].

У вересні 1886 року Іван Петрович повернувся із заслання. Із листів своїх товаришів, які звільнилися раніше, він знав, що його нічого доброго в європейській Росії не чекає. Заборонялося проживати в столицях, університетських містах, в окремих генерал-губернаторствах. Та найтяжчою була ситуація з пошуком заробітку. З надією на краще життя Іван Петрович поспішив у Житомир, де вже рік проживала його дружина. Постійної, пристойно оплачуваної роботи не було, і вона підпрацьовувала у місцевій газеті “Волинь”, що видавалася священиком А. Коровицьким [3, с. 16-18].

Білоконським запропонували видавати газету удвох. Давши згоду на співробітництво, Іван Петрович невдовзі вирушив із Житомира з надією побачити рідних і запросити до співпраці в газеті товаришів по заслання. У Києві він зупинився, щоб зустрітися з сестрою дружини, яка в той час перебувала у київській в'язниці. За дозволом на побачення він звернувся до начальника Київського жандармського управління М. Новицького, від якого дізнається, що в Києві йому з'являтися заборонено, а уже увечері в готельному номері на нього чекала поліція. Ніч Іван Петрович провів у поліцейському відділку, а вранці був відправлений у Курськ, навіть не підозрюючи про це. Як з'ясувалося, в Київському генерал-губернаторстві і на Півдні тогочасної Росії проживати йому заборонялося, а Курськ виявився для цього найближчим губернським містом [3, с. 19-23].

У Курську, не маючи ніяких коштів, він заклав годинник, отримав 3 рублі, за які одразу купив папір, чорнило, перо та марки, і написав листи дружині та друзям. За рекомендацією дружини, котру вона надала в листі-відповіді, Іван Петрович звернувся за допомогою до родини Аншельсон, яка поставилася до нього з розумінням. Роботи в Курську, яка б давала можливість постійного проживання, не було. Позичивши грошей у своїх нових знайомих, Іван Петрович виїхав до Орла, де, як з'ясувалося, в газеті “Орловський вісник” була вакансія співробітника. У редакції газети він зустрівся з редактором К. Шелеховим і фактичною власницею газети пані Н. Семеновою. Запропонованою посадою “завідуючого внутрішнім відділом” він був повністю задоволений, бо нічого кращого годі було знайти. [3, с. 25-40].

Однією з умов працевлаштування було те, що редакція “Орловського вісника” надрукує рукопис його книги. Як наслідок цієї домовленості, у 1887 р. з дозволу київської цензури виходить книга І.П. Білоконського “По тюрмам и этапам. Очерки тюремной жизни и путевые заметки от Москвы до Красноярска” [3, с. 40]. Слід зазначити, що після повернення із заслання закінчився “псевдонімний” період літературної діяльності. І. Білоконський почав друкуватися під власним прізвищем. Упродовж наступних 32 років діяльності на літературній ниві Іван Петрович по-

стійно співпрацював у газеті “Русские ведомости”, журналах “Русское богатство”, “Вестник Европы”, “Русская мысль”, “Русская школа”, “Образование”, “Былое”, “Голос минувшего”, “Вестник воспитания”, “Северный вестник”, “Истина”, “Народное хозяйство”, “Южные записки”, “Земский сборник Черниговской губернии” та інших [14, с. 7].

Утім, робота в “Орловському віснику” не могла дати пристойного прожиття. Таким “неблагонадійним” особам, як Іван Петрович, була на той час тільки одна дорога – у земську статистику. До речі, перші статистичні відділи (бюро) при земствах виникли у 1870 р., а утвердилися як повноцінні науково-дослідницькі структури зі своїми методами роботи тільки у 1875 р. Завідуючим статистичним бюро Орловського губернського земства був кандидат права Є. Победоносцев [3, с. 43,48]. У кінці 1878 р. Івану Петровичу вдалося влаштуватися на постійну роботу в статистичне бюро. Переважна частина земських статистиків того часу складалася з активних народників.

Експедиційна робота земських статистиків стала офіційним, легальним проникненням у народні маси з метою їх детального вивчення. Івану Петровичу така робота була близькою. В експедиції по перепису йому вперше довелося побувати у 1888 р. Аналізуючи орловський період життя Івана Петровича, слід звернути увагу ще на такий факт його біографії. У 1889 р., на дев'ятий день по смерті М. Салтикова-Щедрина, Іван Петрович надрукував біографію письменника і заклав громадян відслужити заупокійну панахиду по ньому, яка й відбулася у церкві архангела Михаїла. Губернська адміністрація і жандармерія не могли не відреагувати на такий вчинок. Через декілька днів у Білоконського було проведено обшук, до наслідків якого додали проведення музично-літературних вечорів та матеріали по організації їх проведення, а також листування з американським публіцистом Кеннаном. Знову орловська в'язниця, в якій одиночне ув'язнення Івана Петровича тривало 9 місяців. Звільнився він лише у грудні 1889 року [3, с. 53-61].

Після повернення із в'язниці Іван Петрович продовжив свою роботу в Орловській губернській земській управі, в статистичному бюро, але в статистичних експедиціях брати участь йому було заборонено як неблагонадійному. Тільки через 2 роки, з особистого дозволу губернатора Д. Шидловського, він отримав право на роз'їзди і перепис населення. Для нього це було більше, ніж звичайна статистична робота. Як він сам зазначав, то був збір необхідного матеріалу для наукової і літературної діяльності.

У 1891-92 роках унаслідок неврожаю у Росії поширився голод. Адміністрація старалася повністю відгородити земських діячів від голодуючого населення. З цією метою розповсюджувалися чутки, що голоду взагалі немає, усе це вигадки, роздуті земством та пресою і вимогами з боку селян, щоб їх задарма годували і поїли [15]. У свою чергу земці в столичній пресі, здебільшого в “Русских Ведомостях”, доводили протилежне, опираючись на дані статистичних досліджень. Столичні редакції та громадські організації направляли кошти для організації їдалень для населення і в першу чергу – дітей. Якраз такою організацією і займався Іван Петрович зі своєю дружиною.

На початку 1894 року Білоконського обрали членом Санкт-Петербурзького комітету грамотності. У тому ж році його також обрали делегатом ІХ з'їзду “естествоиспытателей и врачей”, в якому він брав участь, ризикуючи бути виселеним з Москви, де йому заборонялося перебувати. Працював у секції географії, антропології та етнографії, підсекції статистики, яку очолював професор А. Чупров. У роботі з'їзду брали участь завідувачі або члени статистичних бюро усіх губерній. Завдяки з'їзду, Іван Петрович познайомився з багатьма колегами, перейняв методіку роботи у найдосвідченіших земських статистиків, які стояли біля витоків цієї науки [3, с. 80-100].

У 1895 році Іван Петрович після з'їзду несподівано для себе отримав дозвіл не тільки перебувати, а навіть проживати у Санкт-Петербурзі. Користуючись нагодою, у грудні того ж року він прибув до столиці. Його приїзд збігся зі складним

періодом у діяльності Вільного економічного товариства і Комітету грамотності, до складу яких він належав. Президентом Імператорського вільного товариства був граф П. Гейден, а Комітет грамотності, очолюваний Г. Фальборком і В. Чарнолуцьким, існував при зазначеному товаристві. Іван Петрович, користуючись нагодою перебування у Санкт-Петербурзі, відвідував усі засідання товариства і комітету, який у 1896 р. був переданий Міністерству народної освіти, котре в цілому негативно ставилося до Комітету грамотності [3, с. 92].

У Санкт-Петербурзі І. Білоконський зупинився у свого давнього знайомого В. Лесевича. Найбільшим задоволенням, як згадував Іван Петрович, у Лесевичів були бесіди з господарем Володимиром Вікторовичем на політичні, літературні та філософські теми. Окрім того, Іван Петрович відвідував редакцію “Русского богатства”, членами якої були його давні знайомі – В. Короленко та А. Іванчин-Писарев, а також редакцію “Русской школы” як постійний дописувач [3, с. 106-114].

Через декілька днів після повернення в Орел, до І. Білоконського на зустріч приїхав князь П. Долгоруков з пропозицією очолити відділ Курського губернського земства з питань народної освіти. Його кандидатура була рекомендована гласним Курського губернського земства В. Якушиним, оскільки Іван Петрович приділяв у своїх публікаціях значну увагу питанням народної освіти. Як прибічник широкої освіченості народних мас, він погодився на пропозицію.

У Курську статистика І. Білоконського зустріч голова управи Н. Полянський. Він одразу запропонував завідувати двома відділами: народної освіти і статистичним. Уже тут Іван Петрович дізнався, що був запрошений у Курське губернське земство для організації статистичної роботи за рекомендаціями вищезгаданих професорів А. Чупрова, А. Фортунатова та відомого в земських колах Н. Анненського. Івану Петровичу довелося починати статистичну діяльність з визначення пріоритетів роботи статистичного бюро. Перед губернським земством він поставив два питання: окрім оціночних досліджень, повинно бути проведено повне подвірне обстеження і вільний вибір співробітників для роботи в бюро та в експедиціях. Свої умови роботи йому довелося відстоювати перед губернським земським зібранням, яке одностайно їх схвалило [3, с. 115-119].

У тому ж 1895 р. І. Білоконський, як досвідчений фахівець з питань народної освіти, брав участь у роботі II з'їзду діячів з технічної і професійної освіти. 1896 р. голова Московської губернської земської управи Д. Шипов запропонував проводити щорічні з'їзди для обговорення найважливіших проблем земства. Було вирішено влаштувати перший з'їзд у тому ж році на Нижегородській виставці, яку проводив міністр фінансів С. Вітте. Делегатом від Курського земства обрали І. Білоконського. З великим задоволенням він їхав у Нижній Новгород, оскільки там проживали його давні знайомі – В. Короленко, С. Єлпатьєвський, М. Анненський [3, с. 127].

1897 р. Іван Петрович був обраний членом Союзу взаємодопомоги російських письменників, про що йому сповістив листом голова союзу П. Ісаков [3, с. 134].

Крім того, Іван Петрович працював співредактором “Курської газети”, видавати яку було дуже складно, оскільки за виданням були закріплені три цензори. Того ж року Іван Петрович взяв участь у X з'їзді “естествоиспытателей и врачей”, який проходив у Києві. На з'їзді він виступив з доповіддю по народній освіті, поклавши в її основу збірник “Начальное народное образование в Курской губернии”. Його доповідь отримала схвальні відгуки у пресі [3, с. 141].

Восени 1898 р. голова земської управи повідомив Івана Петровича, що губернатор вимагає його відсторонення від будь-якої служби у земстві, що й було негайно зроблено. Не затримуючись у Курську, Іван Петрович переїхав до Петербурга. Робота в земстві, як він зрозумів, стала забороненою, і залишилося зайнятися лише літературною діяльністю. У період проживання в Петербурзі І. Білоконський співпрацював у “Русских Ведомостях”, “Русской школе”, “Образовании”, “Русском богатстве” та ін. виданнях і разом з тим продовжував займатися дослідженням історії та діяльності земства [14, с. 9].

У березні 1899 р. І.П. Білоконський отримав запрошення від голови Харківської губернської земської управи М. Гордієнка на посаду секретаря і разом з тим дозвіл начальника департаменту поліції на службу у земстві. З того часу розпочався харківський період біографії Івана Петровича. У списках службовців Харківської губернської земської управи від 1899 р., зокрема, зазначалось: “Белокопский И.П., дворянин 44 года, вероисповедание – православный, должность - секретарь, воспитание – университетское, в Харькове проживает с 12 марта 1899 г”. [7, с. 19]. Із самого початку роботи в земстві він з головою поринув у знайомі справи. У Харкові Іван Петрович продовжив статистичні дослідження шкіл та вивчення проблем, з якими постійно стикалися сільські учителі та народна освіта загалом. Харківську губернську земську управу він залишив добровільно, не зійшовшись з головою управи у поглядах на пріоритетні завдання, які стояли перед земством.

З приїздом у Харків Іван Петрович став членом Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності – одного з найстаріших і найавторитетніших після Московського і Санкт-Петербурзького товариств грамотності, яке було засноване у 1869 р. У тому ж 1899 р. на загальних зборах членів Товариства грамотності Іван Петрович виступив з доповіддю про необхідність відкриття у структурі Товариства довідково-педагогічного комітету [16, с. 97]. Доповідь була сприйнята позитивно, і комісії було доручено створити комітет. У березні 1900 р. почалася його робота, першим головою було обрано І. Білоконського. Основне завдання комітету – надавати докладні відповіді на запити, що стосувалися народної освіти в цілому, а також організації бібліотечної та музейної справи. Одночасно він входив у правління товариства, шкільно-педагогічний комітет, бібліотечний та комітет з видавництва, який очолював професор Імператорського Харківського університету Д.І. Багалій [16, с. 179].

У 1900 р. за направленням Харківської губернської земської управи він узяв участь у Паризькій виставці з метою вивчення питання народної освіти в країнах Європи. Разом з тим редакція журналу “Русская Школа”, в якій співпрацював Іван Петрович, запропонувала зібрати матеріал з цього ж питання. У Париж він вирушив з письменником М. Рубаніним, заїхав по дорозі в Берлін і Бремен, а на зворотному шляху відвідав Цюрих, Женеву, Берн, Відень та Будапешт – найвідоміші центри української та російської еміграції. Повернувшись з виставки, Іван Петрович виступав з доповідями та написав ряд статей по народній освіті, зокрема в журнал “Русская Школа” [14, с. 9].

1902 р. Іван Петрович разом з представниками комітету, очолюваного ним в Товаристві грамотності, взяв участь у першій виставці з народної освіти в Курську, а також в сільськогосподарській виставці Харківського повітового земства. У 1903 р. він був учасником Санкт-Петербурзької виставки з технічної та професійної освіти, про яку зробив доповідь на засіданні комітету. 1904 році Довідково-педагогічний комітет на загальних зборах ініціював проведення з'їзду з народної освіти, присвяченого 35-річному ювілею Товариства грамотності та сторічному ювілею Імператорського Харківського університету [16, с. 99]. Заплановані на березень 1905 р. ювілеї і з'їзд не відбулися у зв'язку з політичною ситуацією в країні. В журналі “Образование” вийшла стаття Білоконського “35-летие Харьковского Общества распространения в народе грамотности” [5, с. 17-30].

У 1905-1906 рр., під час послаблення цензури, в Харкові відкривалися одна за одною “професорські газети” (названі так за складом редакції та співробітників). Іван Петрович став редактором одразу двох таких видань – “Будущее” і “Волна”, які через певний час були закриті адміністрацією, а також був членом редакції газети “Утро”. Його діяльність у провінційній пресі сприяла співробітництву в столичних виданнях [14, с. 11].

У кінці 1906 р. на засіданні Шкільно-педагогічного комітету Товариства грамотності професор В. Данилевський виступив з доповіддю про необхідність створення і видання “Энциклопедии научных и прикладных знаний”, яка, за його словами, повинна служити провідником у народну свідомість наукових істин і гуманітарних

принципів, а також всіляко допомагати просвітництву мас [16, с. 196]. У 1907 р. був розроблений план енциклопедії, яка складатиметься з 14 томів, та затверджена редакційна комісія з її підготовки та видання. Окрім І.П. Білоконського, до складу комісії входили провідні професори Імператорського Харківського університету – Д. Багалій, В. Данилевський, В. Арнольд, А. Раєвський, М. Салтиков, М. Іванов, І. Осипов, Б. Попов та інші. Всього до редакційної комісії увійшло 23 особи, а загальна кількість авторів становила близько 150 осіб [16, с. 197-199].

Іван Петрович брав активну участь у підготовці та редагуванні X тому – “Народна освіта в Росії” та XI тому – “Суспільно-юридичні науки”. У 1910 р. вийшов друком X том “Народної енциклопедії”, переважну більшість розділів якої підготував особисто І. Білоконський, а у 1912 р. – XI том, також за редакцією Івана Петровича [6, с. 6-7].

Із земським конституційним рухом І. Білоконський пов’язував надії на парламентський розвиток Росії. На початку 1900-х років він зблизився з “Союзом освоєдження” та вступив до партії конституційних демократів, сподіваючись діяти у відповідності з новими життєвими потребами.

У 1910 р. померла дружина Івана Петровича Валерія Миколаївна. Він залишився зі своєю улюбленою донькою Парасковією. Втрата дружини позначилася на громадській і науково-літературній діяльності, а також на здоров’ї Івана Петровича та, незважаючи на тяжкі часи, він продовжував, як і раніше, працювати [2, с. 299].

Слід зазначити, що від початку перебування в Харкові й до 1917 р. вийшли друком його найгрунтовніші праці, які стали важливим внеском в історію і розвиток земства, народної освіти та громадсько-політичного руху. У 1900 р. була опублікована праця І. Білоконського “Родина-мать. Губернские, уездные, волостные учреждения Российского Государства”, в якій він показав існуючу в Росії систему адміністративного беззаконня. 25 січня 1903 р. на засіданні Юридичного товариства Імператорського Харківського університету Іван Петрович зробив повідомлення про “Статистические труды И.П. Белоконоского”. За цю працю він був нагороджений золотою медаллю університету. У 1905 р. була надрукована праця “Самоуправление и земство”; в 1906 р. – “Голод – вырождение, вымирание и невежество русского народа, как следствие полицейского строя”, “За что и почему?”. З 1901 по 1905 рр. з’явилися три томи “Рассказов” під назвою “Деревенские впечатления (из записок земского статистика)”. Як відзначала критика, “вони мали значення документів”, котрі створювали у читача враження повного безправ’я і беззаконня, в якому жило село. Четвертий том “Рассказов” був конфіскований, у продаж не надійшов. За нього видавець був засуджений до ув’язнення. Втім, оповідання із четвертого тому одне за одним з’являлися на сторінках Віденської газети “Die sonntags – Zeit”. Отримавши один із номерів, Іван Петрович побачив на 2-ій сторінці оповідання “Перша бомба” – точний переклад його оповідання із четвертого тому “Рассказов” [14, с. 11].

Одним із основних напрямів діяльності Івана Петровича стало вивчення історії земства та його наукове обґрунтування. У 1910 р. вийшла друком книга “Земство и конституция”, а в 1914 р. – найголовніша його праця “Земское движение”. Ця монографія була перекладена німецькою мовою. У цей же час була опублікована його праця – “От деревни до парламента. Роль земства в будущем строе России”.

Після революційних подій 1917 р. І. Білоконський відходить від активної громадської та літературної діяльності, зосередившись над спогадами, для підготовки яких він розпочав широке листування зі своїми знайомими по заслання та по земській і літературній діяльності. Результатом такої роботи став тритомник “Дань времени”. I том – “Воспоминания”, II том – “В годы бесправия” і III том – “Воспоминания”. Перший том побачив світ у 1918 р., а в 1928 р. – доповнене перевидання, II том вийшов у 1930, і в тому ж році Іван Петрович закінчив роботу над III томом, віддавши його для друку в редакцію “Каторги и ссылки”, але III том залишився в рукописному вигляді і нині зберігається в Російському державному архіві літератури і мистецтв (м. Москва). У передмові до третього тому “Воспоминаний” Іван Петрович писав: “Почему же не написать о пережитом? – задаю я вопросом. Все

же они (воспоминания) бросят какой ни на есть свет на тридцатипятилетний период, а вместе с рядом других воспоминаний, быть может, явятся материалом для истории” [11, с. 5]. У тому ж архіві, у рукопису, знаходиться довідник “Государственные преступники во второй половине XIX ст.”. У 1922 р., після смерті В.Г. Короленка, з яким товаришував і листувався протягом 41 року, Іван Петрович видав друком збірку “Письма В.Г. Короленка к И.П. Белокопскому” [9].

7 лютого 1931 року на 76-ому році життя в Харкові помирає Іван Петрович Білоконський, залишивши по собі ґрунтовні праці з історії та становлення народної освіти і земства [12, с. 5-12].

Аналіз джерел і монографічної літератури показує, що основні віхи його життя і діяльності можна поділити на такі періоди. Перший – дитинство, юність, навчання, початок трудової діяльності, який охоплює навчання у Чернігівській гімназії, Київському та Новоросійському університетах, а також перші спроби роботи сільським учителем та публіцистом. Для цього періоду характерні початок формування особистості як потенційного учасника народницького руху. Другий період – становлення відносин особистості і суспільства, пов’язаний з перебуванням на засланні у Східному Сибіру, одруженням та публіцистичною діяльністю в цей час. Третій період розпочався в 1886 р. після повернення із заслання та перебування під постійним наглядом поліції. Характерною особливістю цього періоду стало формування Івана Петровича як земського діяча, його діяльність у статистичних бюро Орла і Курська. Після вивчення статистичних методів роботи, він зосередився на дослідженнях у сфері народної освіти. З переїздом у Харків у 1899 р. розпочався четвертий період у житті І. Білоконського. Упродовж 32-річної діяльності харківського періоду він продовжував роботу у земстві та в Харківському товаристві розповсюдження в народі грамотності, читав публічні лекції, виступав з доповідями перед інтелігенцією та успішно працював над монографіями з історії і розвитку земства та народної освіти, при цьому не припиняючи, до останніх днів свого життя, об’ємне листування з друзями та знайомими. Як особистість І. Білоконський виховувався, формувався та удосконалювався в процесі складної політичної боротьби, активного спілкування з прогресивними колами національної інтелігенції, засвоєння багатого соціального досвіду та всієї системи суспільно-політичних, економічних і культурних відносин.

1. Багалей Д.И., Миллер Д.П., История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905 г.г.) – Т. 2. – Харьков, 1993 – 975 с.
2. Белокопский И.П. Дань времени. Воспоминания. – М., 1928 – 371 с.
3. Белокопский И.П. В годы бесправия. – М., 1930 – 160 с.
4. Белокопский И.П. По тюрьмам и этапам. Очерки тюремной жизни и путевые заметки от Москвы до Красноярска – Орел, 1887 – 239 с.
5. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Сп. 260.
6. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Сп. 358. – Арк. – 6-7.
7. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Т. 1 – Сп. 394. – Арк. – 19.
8. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920) – Х., 1998.
9. Письма В.Г. Короленка к И.П. Белокопскому 1883-1921 гг. – М., 1922.
10. РГАЛИ. – Ф. 86. – Оп. 1. – Д. 8 – К. 1920-х г.г. – 81 с. [Государственные преступники в Сибири во вт. пол. XIX ст.] (справочник)
11. РГАЛИ. – Ф. 86. – Оп. 1. – Д. 10 – 264 с.
12. РГАЛИ. – Ф. 408. – Оп. 1. – е/х 68 – л. 5-12.(некролог).
13. РГБ НИОР. – Ф. 135. – р. 2. – К. 19 – е/х. 4 – С. 15-16.
14. РГБ НИОР. – Ф. 695. – К. 6. – е/х. 29 – с.
15. Синельников С.П. Русская православная церковь и голод. 1891-92гг. // Волга. – 1999. – № 12.
16. Харьковское Общество распространение в народе грамотности. Исторический образ деятельности 1869-1909 – М., 1911.

Статья посвящена жизни и деятельности известного земского деятеля, народо-вольца, публициста, научного деятеля и писателя Ивана Петровича Белокопского.

The article is dedicated to Ivan Petrovych Bylokoniskiy's life and activity, the famous statesman, the participant of narodnik's movement, publicist, scientific and writer.